

ПРЕДАВАНЕ НА ВЕСТИ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И УПРАВЛЕНИЕТО НА ПОДАНИЦИТЕ Й

Светлана Иванова

Вместо с Османска империя от години се занимавам с нейните поданици. И много пъти съм се изправяла пред въпроса как те са се мислили като поданици. Но чак до XIX в. сякаш неизбежно сме изправени пред "мълчаливо мнозинство" поради оскъдицата на автографи, а то пък като следствие от липсата на елитарни слоеве сред българското население и непознаването на мюсюлманската или юдейска наративна традиция. Но големият масив османски документи ни позволяват да надникнем към самоусещането на поданика, ако се проследи механизмът на управление на империята. Тук ще се опитам да проследя само един малък информационен блок - как поданикът е научавал държавно политическите събития в османската държава. Това което искам да докажа, или по-точно да разкажа е, че узнаването за големите събития в столицата или по бойните полета на империята не е само въпрос на разпространение на клюката, а е съставен сегмент от механизма на управлението на поданиците на империята. Струва ми се подобна "употреба" на информацията в империята участва във формирането на представите за времето у някогашния й поданик.

Приписките

В приписките по славянските ръкописи срещаме някои доста точни споменавания на военно-политически събития, станали в имперската столица и дори в далечните азиатски провинции. В лeто 1639, месец декември, 20 ден, превзе цар Мурад Багдад и угасна месецът през нощта, и падна червен сняг връз земята, и знамения се извършиха и чудеса. И по това време през второто лeто умре цар Мурад и се възцари цар Ибрахим, така да знаете, а после излезе нова аспра и бе плач и ридание по западните земи, и мъки, а мнозина люде порази внезапна смърт".¹ "В лeто господне [...] имаше размирици сред турците в Цариград понеже някои бяха недоволни и се разразиха кавга, като повече от 30000 войника измениха на султан Ахмед и излязоха везирите и се справиха с бунтуващите се, но много от тях загубиха живот си."²

Откъде тази информираност у хора, за които днес мнозина са склонни да твърдят, че цялото им познание за света е било заключено между два по-високи баира.

Нов султан на престола

Във ферман от 1774 г. четем, че “преславният ми брат, предишният самодържец и заслужаващ да отиде в рая султан Мустафа хан [...] се върна при Господа.” Възвестява се възкачването на престола на новия султан Абдулхамид I. “В благословения ден на царственото ми възшествие на трона на халифството [...], след като кракът ми стъпи върху него, беше издадена заповед да се прочете молитва със споменаване на моето име, да се отсекаат монети, украсени и орнаментирани с името на всевишния и с моето коронноно възвишено име [...] За да разберат всички, които трябва да знаят, във всеки град, нахия и село [...] във всяка джамия [...], в свещената молитва, четена в петък или в празници, да се споменава моето височайше осветляващо света име и титли [...] съдържанието на султанската ми заповед да се обяви и разгласи във всяка каза. Оръдията на крепостите да стрелят и дадат израз на радостта.”³ Действително символ на суверенитет при мюсюлманите се смята споменаването на името на владетеля в петъчните проповеди в джамиите и сеченето на монети с неговото име. Съответно в османската държава в петъчен ден, когато е задължително всеки мюсюлманин от мъжки пол да участва в обща молитва в петъчен храм (петъчен намаз или джума), се е споменавало името на султана. Ще рече докдето се е разпростреляла мрежата от основните ислямски институции - джамиите, информацията за династията е пристигала директно до всеки мюсюлманин, а покрай празничния шум, разпореден от властта, династичните вести са узнавани и от немюсюлманите. Документи, като цитирания за възкачването на нов султан, не апелират директно към немюсюлманската рая, но едва ли я игнорират. Дето се казва на всяка чаршия има петъчна джамия, а препоръчваните в някои документи илюминации и топовни гърмежи също ще да са привличали всеобщото внимание.

Мюсюлманите в Турция и днес чуват в петъчната обедна проповед коментари за войната в залива, за инфлацията или уволненията. В някогашното безписмено общество подобни центрове на огласяване и коментиране на събитията са изключително важни, пък и наличието им в миналото лесно може да се установи по писмени документи. Там, където тези институции не са установени до определено време, информацията ще да е идвала по-бавно и по заобиколни пътища. Това, което знаем за разпространението на тези институции на ортодоксалния ислям из провинцията в Румелия, подсказва, че на село подобни условия се създават по-късно отколкото градовете, в които от момента на установяване на османската власт вече трябва да има поне една джамия. Интересно, откога можем да предполагаме, че този “информационен център” за сведения за живота на династията - джамиите, се появява например в Родопите, в планинските гънки на които няма град

до XIX в. Това впрочем ни отвежда до един от основните въпроси за всяко религиоведско изследване: кога и с каква степен на функционалност се разпространява сред населението на дадена страна или регион религиозната ортодоксалност. Съществен индикатор за установяването на тази хронология е именно плътността на мрежата от ортодоксални религиозни институции, чиято пропаганда се базира с вербалния контакт.

Войни, победни битки и поражения

Специални фермани са разпращани за уведомяване за важни военни събития по границите на империята. Понякога сведенията за самите сражения са доста обстоятелствени, наративни, издържани в стилистиката на османските исторически повестувания.⁴ Така във ферман от 1788 г. се описва, че войските на валията на Сивас Хасан паша, достигнали паланката Орлова и я превзели. Намиращите се в нея 6000 австрийски войници били отчасти избити по време на битката, но по-голямата им част попаднала в плен. Понеже тази паланка била важно търговско средище, в ръцете на победителите попаднала много ценна плячка - "хазни със съкровища, магазини с разноцветни платове, несметни пари [...] и множество роби". Тъй като тази крепост пазела прохода към Австрия, тя била силно укрепена, от всички страни била опасана с ровове, в които течала вода. Обаче мюсюлманските войници не можело да бъдат спрени. Те завзели града, а на 28 август 1788 г. атакували и завзели крепостта. Австрийските войски били обърнати в бягство и били преследвани до Мехадия. Последният град също бил завзет, вече без никакви усилия, тъй като от страх защитниците и населението му се разбягали. Участниците в боевете заловили голяма плячка. Заповядва се за тази победа да се разгласи навсякъде и всички да молят Бога да дарува нови победи на мюсюлманите.⁵ В известяваща за превземане на Белград заповед в 1739 г. се изисква всички да узнаят за тази вест, "за да се възрадва мохамедовият народ и да отдаде възхвала на всевишния."⁶

Впрочем става дума не само за държавно събитие. Това засяга живота на всеки мюсюлманин - особено в случаите, когато се съобщава за военна загуба. Османски наративни текстове разказват как се отприщва скръбта за загубените по бойните полета.⁷ През 1739 г. е разпратен ферман, че "проклетите московски неверници внезапно завзеха прохода Бунлук, намиращ се на 9 часа път от крепостта Бендер".⁸ Затуй в 1790 г. до всички кази се съобщава. "С божията воля, с надеждата за спасяване и възвръщане на ислямските области" събраната под свещеното знаме войска е потеглила на поход, при което се състоял голям молебен. "Съгласно издадената ми понастоящем свещена заповед на едно определено място във всяка каза до края на войната трябва да се произнасят всяка вечер по хиляда и една молитви" за победата на армията.⁹

Разбира се най-много подобни документи, съобщаващи за конкретни военно-политически събития по границите на империята, са отправяни до провинциите, за да се подготви и обезпечи военната акция. Заповед от 1739

г. гласи, че “враговете на вярата, московските неверници навлязоха в илямските граници, завзеха Хотин и се насочиха към Бендер [...] Свещено задължение на всеки е да се окаже помощ и поддръжка на мюсюлманските раби в Бендер”. Съответно се разпорежда да се изпрати опълчението на война.¹⁰ Става дума за формиране на опълчение от местните мюсюлмани, подлежащи на военна служба и известни като йерлии или евляди фатихан. Появата на подобна широка прослойка сред местните мюсюлмани в Румелия измества класическото делене на рая и аскери, на “плащащи данъци” и “воюващи” мюсюлмани. През XVII и XVIII в. значителна част от местните мюсюлмани успяват да се “снабдят” със статус, който ги освобождава от някои данъци. Но, както личи и от по-горе цитираната заповед, това означава, че на място и с участието на общността и нейните лидери аяните ще стане формирането на опълчението и изпращането му на война. Властта разчита на местните общности, те пък все по-често почват да изразяват недоволство от една или друга централна заповед. Това е сюжетът на един безконечен диалог или препирня между центъра и регионите в империята, в хода на който се формира местното самоуправление. Но фактически така се институционализира канал за обмен на информация между столицата и провинцията, канал по който се осъществява и узнаването за важните държавни събития.

Дали тези заповеди са съставяни и с оглед на “осведомяването”, дали е търсен ефекта на манипулацията. Когато призоваваш правоверните да отдадат възхвала на новия си султан, това сигурно е така. Но вероятно можем да забележим как султанът “пастир” апелира към съпричастността на поданиците си и при война, на която практически винаги се придава религиозен смисъл.

На 15 май 1636 г. до кадиите в Румелия е изпратен ферман. “Тъй като къзълбашите не се примиряват със съдбата си и възнамеряват да извършат нападение над крепостта Реван, която е завзета и подчинена през отминалата щастлива година, [...] е решено цялата победоносна войска да вземе участие в султанския военен поход.” По нататък се уточнява как еничарите и спахиите трябва да се отправят на поход, заедно със софийския каймакам да се явят на сборното място във военния лагер в Пловдив.¹¹ В един следващ ферман от 20 юни 1637 г. се известява, че във връзка със султанския поход против къзълбашите, за осветяването четирите големи халифи в навечерието на деня (празника) Невруз ще се изложи алемът (т.е. конската опашка), а 20 дни преди преди самия Невруз ще замине за Скутари и без да се задържа там ще продължи към вилаета на неприятеля. И отново се разпорежда явяването на всички на поход, без да се търсят неправомерни поводи за отклонение.¹² През януари 1639 г. до същите кадии се съобщава: “Моето високо владетелско превъзходство, надявайки се на помощта и милостта на Господа, господар на световите и прибягвайки към многобройните чудеса на първенецът на божиите пратеници, [...] тръгна от защитения

Истанбул - високата царска резиденция, с войската, която е като бисер , с цел да се “освети” на неверните къзълбаши и да се постави твърдината Багдад в служба на победоносната сила. “Минавайки мензили и подминавайки конаци на осмия ден от реджеб 1048 г./15.11.1639 г. със знамената със знака на победата, и с войската, която шуми като развълнувано море и която е жадна за отмъщение на неприятеля, и с армията, която им звук на гръм и която е като съдбата-ковач, се стигна до багдатското поле. Цялата пустиня и цялото поле се изпълни с разпънати шатри, като небесни сводове, и с движение на войската, многобройна като звездите. Веднага, още същата вечер, се издаде моя наредба [...] да се влезне в окопите. Моите слуги еничарите от бюлюк халкъ и другата моя победоносна войска, според моята заповед [...] влязоха в окопите и постепенно обиколиха твърдината на Багдад както трябва от капията Карагу [...] до капията Имам-и Азам. От всички страни беше бомбандирана с топове като мълнии, а върху неприятелят бяха изстреляни като град огънят на огнестрелните пушки. Порочният владетел [вер. иранският шах Сафи], с цел да се противопостави на моята многобройна като звездите и победоносна войска, поставил в Багдадската крепост начело с 4 командира, символи на злото, израни и отлични борци от неговата войска [...] Нещастните проклетници, влагайки всички сили, показваха храброст и няколко дена не щадейки сили се бореа и воюваха. Но поради помощта и милостта на Господ -господар на световите и духовната помощ на четирите избрани приятели [вер праведните халифи Абу Бакър, Омар, Осман и Али] вятърът на сияйната победа: “Господ ще ти помогне със скъпоценна помощ” [Цитат от Корана] духна към ислямската войска. От трите страни земята беше разкопана и насъбрана като планини, а на деветия ден от шабан /16.12.1638, рововете бяха пълни със земя, като че са кули. Величественият изглед и смелостта на храбрите юнаци от ден на ден нараства, а паническият страх на презреният неприятел все повече нарастваше. И след като беше нападан 39 дни, в ден петък, 18 от великия шабан/25 декември 1638 г., победоносната ислямска войска с вик за юруш извърши юруш към твърдината и влезе в нейния вътрешен дял. Когато войската със сабите, жадни за отмъщение, се нахвърли върху неприятеля, намушка намиращите се там къзълбаши според аятът “Убивайте ги, където ги намерите”. [...] Тогава Бекташ хан, един от командирите на крепостта, молейки за милост и със сабя и кехин на врата [обичай е да се поставя сабята на врата, когато някой иска да се предаде], излезе от крепостта. Той се предаде с поклон до земята, към подножието на моя царски престол и беше помилван. Но тъй като проклетите отцепници се колебаеха да излязат, ислямската войска жадна за отмъщение към неприятеля, на следния ден извърши нападение върху тях със сабите, които имат блясък на мълния и които са готови да изколят неприятеля. За кратко време 20-30 хиляди къзълбаши станали храна на сабите. Всички техни командири бяха доведени до подножието на моя царски престол в тежки окови, [...] а Багдадската крепост заедно

всичко, включено в нея, както беше преди, премина към османските земи[...] Повелявам, когато пристигне за благодарност и слава [настоящият ферман] да наредите да гърмят топовете и пушките в твърдините и кулите, да наредите да се осветят и украсят градските площи, според стария обичай, и да разпоредите да се организират разни весели и радост. Честните, набожните, родовите и свободните хора да се молят постоянно за моя дълъг живот и дълъг успех и за продължителността на моята мощ и власт.¹³ С подробностите на описанието на едно събитие текстът на тези документи по-скоро напомня исторически наратив. Интересното е, че този наратив е вграден в османски официален документ, за който е разпоредено да бъде широко огласен и да предизвика публични действия, които да ангажират цялата мюсюлманска общност по места с една държавна акция. При това мюсюлманите трябва да вземат страна в религиозното противопоставяне между сунити и къзълбаши-еретици. По недвусмислен начин мюсюлманските поданици на султана трябва да заемат определената им страна в този конфликт. За нас в случая е важно, че се използва информационния канал за разпространение на държавната управленска документация. Вероятно този канал е разглеждан като особено подходящ, добре функциониращ и ефективен, като канал, който може би е осигурявал най-реалния и бърз достъп до поданиците на империята.

Посрещане на чужди посланици.

Провинцията трябва да посрещне и чуждите посланици, идващи в империята, за да преговарят, за да подпишат мир. Така на поданиците на империята стават известни не просто имената на държавите партньорки на османците в международния политически живот, но и важни събития от международната събитийна история на османската държава. До кадиите в еялета Йози и местните аяни е изпратен такъв ферман през 1740 г. "За укрепването и постоянното затвърждаване на мира, сключен отново между московците и височайшата ми държава - да трае вечно - условие е между двете страни да се назначават, да идват и отиват посланици. С оглед излизането и изпращането на назначаваните и определяните от султанското ми величие посланици да става както подобава на достойнството и величието на височайшата ми държава, при размяната на посланиците на границата трябва да присъства един везир, което е стара церемония [...] Сегашният валия на Йози [...] да присъства на церемонията по размяната на посланиците и след изпращането, с подходящия блясък и великолепиe да вземе московския посланик и лично да го доведе до Бендер. След това да му назначи за придружител своя кехая и с напълно комплектована музика, с достатъчно придадени му лица и войска да го оправи и изпрати за столицата. Бидейки натоварен сега с такава мисия, за да се държи, както подобава, споменатият [валия] ще потъне в много разноски. Но слава Богу, поради това, че султанските походи вече са отминали, ясно и очевидно е, че занапред местните жители са облекчени от военните данъци." Разпорежда като извън-

редна мярка само от този еялет да се събере военновременна помощ за 1740 г. като сумата се разхвърли върху данъкоплатците.¹⁴ По подобен начин е трябвало да се осигурява преминаване на всевъзможни чужди пратеници - независимо дали става въпрос за чужд посланик; за снабдените със специални пълномощия по османо-австрийските капитулации немски монаси изпратени да търсят пленени австрийски войници след войната със Свещената лига, продадени като роби из Румелия и да ги изкупуват от собствениците им, ако не са приели исляма; дали става дума за Трансилванския княз Ракоци и неговата свита или за осигуряване на "сремски" каруци за капукехията на пратеника на немския крал, който пътува през Ниш, София, Пловдив и Одрин за Истанбул, тъй като носи 2 сандъка с вещи.¹⁵ Всички тези преминаващи през Румелия свити, охранявани от еничари, които в отделни случаи наброяват няколко-стотин души. Запазени са описания за интереса, който те предизвикват сред населението на градовете по големите пътища на империята, та и кадъните излизали да ги посрещат и изпращат, а селянките чевръсто използвали случая да припечелят някоя пара, продавайки им продукти.¹⁶ Но вестта се е разнасяла и встрани от пътищата, доколкото издръжката на всички тези пратеничества е поемана от самото население. Отначало идвал ферманът с подробностите, а после и самото плащане за храната и престоя на минаващите. Всичко това многократно е ангажирало вниманието на местните власти и на самото население и е достатъчно убедително доказано от множеството записи в кадийските книги.

Данъчни задължения

Но може би най-често до провинцията се изпращат заповеди, ангажиращи поданиците на Османската империя да я обслужват - доставяйки оръжие, муниции и огромни количества храна за войската, да поддържат пътищата, да строят укрепления. И за това до всяко кътче стигат заповеди, че да речем събираните през 1621 г. провизии от Битолско са предназначени за похода в Полша или че за войската, отправяща се към Немско през 1789 г. е необходимо пренасянето в Софийска каза на зърнени храни от новата реколта.¹⁷

Тогавашните хора много добре са знаели на коя държава са поданици, ще рече данници. Тнар. аваризи или извънредни данъци от XVII в. се превръщат в основен обем данъци, събирани от населението. Тези данъци се събират по съседско-териториален принцип. Цялата процедура по спускането, разпределянето, събирането и предаването на съответните суми, натуре, или ангарийни задължения предполага активно участие на данъчно отговорните общности на населението.¹⁸

В изложение от кадията на Чирпан, от март 1678 г. се съобщава в столицата, че е изпълнена заповедта по повод поход към Русия да се снабди с провизии пъгната станция Айтос.¹⁹ Изпълнители на стотици подобни заповеди са местните административни и военни органи и аяните. Наред с тях селяните и гражданите са представяни от имами на кварталните джамии, от

свещеници, от светските представители на християните или на евреите в градовете. Донесение на варненския кадия Мехмед от 1694 г. удостоверява предаването на волски коли за пренасяне на муниции и храна за османската артилерията от градските представители: от махала Календер ходжа - имам Махмуд ефенди, син на Абдуллах, от махала Папазаде - имам Ибрахимефенди, син на Мустафа; от махала Шабанефенди - имам реджеб ефенди; от махала Алаелдин ефенди - имам Шабан ефенди, син на Насух; от Вароша - неверниците (кяфир) Линоврана(?), Саръ папас, Димитри; от арменската тайфа Халтасъз.²⁰

Защо представителите на населението присъствуват при спускането и разпределянето на данъците в съда? Процедурата има смисъл на формално поемане на колективната отговорност за изпълнение на данъчните задължения от името на съответната общност. Оттук произтичат и всички други фискални действия, с които съвсем непосредствено, отговорно пред властта и автономно са ангажирани тези общности: разпределяне на данъчните задължения между членовете им според имущественото им положение; предаване на съответните суми или натури срещу получаване на отчетен документ, упражняване на натиск за поемане на данъчни задължение върху отделни християни и пр.²¹

Схематично представено системата работи по следния начин: от центъра се издава ферман. Негов препис за отделните административни райони - санджаци се изпращат по дворцов функционер (обикновено чауш и пр. еничари от султанското обкръжение, нещо като пажове или адютанти). Въпросния чауш тръгва по мензилите, демек не му трябва командировъчни и докато от няколко до 20 дни се движи по пътищата на Румелия, го издържа фактически провинцията, на място, централния бюджет, който мъка си е събрал данъците, няма грижа. Чаушът пристига в съответния провинциален център. В съда се събират обичайните хора, пред тях се прочита фермана и се решава как да се изпълни задачата. Нашият чауш седи там на местна издръжка, на някои места населението дори поддържа специална "общинска квартира" за отсядане на подобни, та да не кондисва по къщата им. Функционерът присъствува в съответния център на каза един вид като инспектор, отговорен заедно с местните кадии и паши да проследи как местните първенци, аяните ще осъществят задачата да речем да съберат 20000 кила зърно, което да се складира в подходящи складове за следващата военна кампания. Между временно в казите след него аяните и населението веднъж на 6 месеца изготвят сметка на похарченото за общински нужди и тук ще включат харчовете по издръжката - храна, квартира, заплатица - на нашия чаушин.²²

Така с напредването на времето османската власт не просто кара населението да я финансира, но и успява да го ангажира да участва в организацията по разходването на тези средства по места. Особено красноречиви документи в това отношение са регистрите, в които веднъж на 6 месеца се

сумират т.нар местни или вилаетски разходи, “мисарифат дефтери”, включващи разходни пера като: пари дадени на мензилджията Али бей за издръжка на мензила, имдат-и ихазарие на мяобашира (нещо като командировъчни на изпратен от центъра пълномощник), дошъл по въпроса (т.е. да предизвика разглеждане от кадийския съд или от дивана на пашата) на тъжбата на някой си Абделфетах; средства дадени на мяобашир, дошъл, за да събере отстатъка от мубаята (задължителни държавни доставки по нормирани цени); за ремонт на прозците на съда; средства, разходвани “за минаващия елчия” (т.е. чужд посланник); за ремонт на сарая; пари дадени на наиба (помощник съдията) и на моллата (кадията), както и на кятиба за “юджрет китабъ”(за изготвяне на самия разходен дефтер) и др. или общо 2895 гроша през февруари 1723 г. Сумата се разпределя върху градските махали (333 гроша и половина) и селата в каза София от изброени поименно мяосюлма-ни, които очевидно представляват аяните на София като: бившия мяофтия шейх Али ефенди, сегашния мяофтия шейх Хюсеин ефенди, шейх елхадж Абделкерим ефенди, шейх елхадж Ибрахим ефенди, елхадж Абделгафур ефенди, Ахмед ефенди, заим Хюсеин ага, заим ессеид Осман ага, заим елхадж Абделфатах ага, заим Дервиш бей, кетхюда йери елхадж Хюесин ага, сердар елхадж Хюсеин ага, доганджибаши Махмуд ага, бившия сердар Хасан Чауш ага, черибаши Реджеб ага, черибаши Махмуд ага, черибаши Ахмед ага, елхадж Дервиш ага, конакчи алхадж Хюсеин ага, забита на с. Бояна Хасан ага, както и поименно изброени други селски забити.²³

Чрез процедурата за поемане на данъчните задължения всеки данъкоплатец добива съвсем реална представа за повода на съответното данъчно облагане. При обсъжданията как да се изпълни поредната фискална задача няма как да не се спомене поводът, т. е. надлежно описаните във фермана политически и военни мероприятия, които трябва да бъдат обезпечени. Какво да кажем за вилаетските разходи, които преповатят всичко станало в твоя район, и което ти трябва материално да обезпечиш.

Някъде тук се появява необходимостта властта да си “разговаря” с поданиците. “Тонът” на този разговор може да цели да ангажира поданика, до го направи съпричастен, горд или уплашен. Интересното е, че все пак властта винаги си служи с термините на религиозното мислене, но не пропуска и държавническият момент. Държавата информира, защото ангажира поданиците си. Така впрочем се компенсира слабата страна на пословутия османски централизъм - липсата на специализирана администрация в периферия. Утвърждаването на описаната данъчна практика в Османската империя задължително предполага автономност за изпълнение на определени функции от всевъзможни данъчни общности. При оценката на тази “функционално неизбежна” автономност в историческата книжнина се акцентира на развитието на самостоятелността на органите на населението, което едни автори определят като широко самоуправление а други - като бюрократизиране в полза на държавата. Действително в Османската империя бю-

рократизацията има дълбоки корени в социалната структура. Тенденцията към все по-голяма самостоятелност се подсилват с намаляване ролята на институциите на класическия османски централизъм. Става дума за една твърде относителна и крехка автономия, която е допускана от властта по собствена изгода. Това е спусната от държавата механизъм, който прехвърля върху поданиците облагането им. Те буквално са впрегнати в собственото си управление. Доминира стремежът корпорациите да изпълняват задачи, ползващи властта, регламентирани от нея.

Така функционирането на административния механизъм в империята довежда до формирането на комуникационен канал, който поне по документи от XVII в. насетне, започва много интензивно да се експлоатира. За това говорим и такива косвени факти като това, че в лексиката на хората, позната ни по наративи от XIX в., или в малобройните документи на български език от предишните столетия, влизат термини и цели изрази от османските документи на турски или в буквален превод на български език. Никак непарадоксално дори т.нар. фалшификати, съставени или дописвани през Възраждането извори най-добре показва това. Те са писани от хора, които добре познават османската фискална практика и текстовете, които изфабрикуват, звучат изключително автентично.

Ето защо не бива да ни удивлява информираността на хора от затънтени краища за това какво става по бойните полета на отдалечената имперска граница. Представителят на общността в съда е чул и донесъл във всяко селище и махала на информацията, съществена за собственото житие-битие на всеки човек - какво и колко този път искат от него. Но заедно с това той може да разкаже и за чутото в съда за военно-политическите събития наложили съответното плащане. Той въвежда в "затворения" свят на дребните съществуваания представите за голямата политика, за далечни страни, войни и политически събития, за смяната на султана или важни моменти в живота на столицата. Данъкоплатецът би могъл да разбере не само, че му смъкват по две кожи, но и кой е този, който му ги смъква. А османската държава вече не ще да е била нещо далечно и мъгляво за жителите на империята. Тя би могла да стане една реалност, която влиза в представите на раята не на последно място и чрез преразказаното от нейните пълномощници съдържание на поредния чут в съда ферман.

Административни канали за контакт между населението и властта.

За да се реализира на практика тази възможност са необходими някои предварителни предпоставки, сред които бих отделила наличието на достъпна мрежа от институции в провинцията, наличието на процедура за обратна връзка между поданиците и властта както и познаването на възможните процедурни практики от самите поданици.²⁴

За да изпълни разнообразни юридически, държавни и муниципални задачи, кадията има изключителната привилегия сред останалите османски локални функционери да кореспондира с централната власт - правото на

арз. Фактически обаче всички поданици имат възможност да се обръщат към центъра. От името на локалната администрация, от името на общностите на населението и дори от името на отделни индивиди да се изпращат изложения, оплаквания, молби до султана, на които е било отговаряно. Става дума за легална процедура, чието прилагане се осигурява от добре известни в науката документално-бюрократични форми (известни най-вече като арз, арзухал, илям).²⁵ Същото се разглежда и като “основа на справедливото управление” на източната деспотия, където всеки поданик може да се надява на милостта на владетеля за получаване на справедливост, ако му се оплаче. В османската държава тази правна концепция се проявява в т.нар. шикайет механизъм: поданикът може да се обърне като към последна инстанция на правораздаването към хюкюмдара, владетеля, и в отговор да бъде издадена заповед, вписвана в т.нар. мюхимме дефтери. В резултат на усъвършенствването на бюрократичните форми през XVII в. заповедите в отговор на оплаквания от личност и групи започват да се вписват в шикайет дефтери. Именно това Х. Иналджък определя като шикайет механизъм, т.е. изграждането на комуникация между високото ведомство и локалната администрация.²⁶ Подписът на кадията придава определена гаранция за верността на съдържанието на арза, отправен от името на лице или група, и за основателността на искането или оплакването, съдържащи се в него.²⁷ Ето така се оформя едни всъщност много експлоатиран канал за комуникация между държавата и нейните поданици, като за нас особено важна и сравнително по-неизследвана е дестинацията от поданика към държавата, това което С. Фарухи нарича “from the bottom up”, а османистите го наричат арзухал или шикайет механизъм.²⁸ За да се реализира на практика тази възможност са необходими някои предварителни предпоставки, сред които бих отделила наличието на достъпна мрежа от институции в провинцията, както и познаването на възможните процедурни практики от самите поданици.

Според някои известни списъци на кази в днешните територии на България през XVII в. със сигурност са функционирали поне 70 кадийски центъра, чийто брой на практика е бил поне 90, а те са били разделени на неизвестен брой нахии (поне по 2-3). Това означава чисто технически достъпност до съдебната институция и възможността сравнително лесно тя да влиза в контакт с местните данъчноотговорни общности. Като пример за интензивността на тези комуникации може да се спомене, че за месец май 1613 г. от столицата са изпратени 11 заповеди до каза Търново, 16 - до Филибе, 8 - до Татар Пазарджик, 2 - до Неврекоп, 3 - до Ески джума, 7 - до Шумен и пр. или общо 118 броя заповеди до казите в днешните български земи. Тази административна мрежа е осигурявала връзката на центъра на периферията. Но не по-маловажно е, че именно тази мрежа е осигурявала въпросната обратна връзка чрез “правото на арз”.²⁹

Това, че поданиците реално са се ползували от тази възможност да се обръщат към властта и да очакват отговор се доказва от огромния масив от

документи по тази арзухал практика - самите арзухали, но особено внушителните мюхимме и шикайет дефтери.³⁰ В хода на тази кореспонденция, на тази комуникация поданикът и държавата взаимно се “опознават”.

В тази комуникация фактически се използва един от най-устойчивите елементи на социално-пространствената организация на обществото - поселищната мрежа.³¹ Върху нея се налага административната, която от своя страна с времето става все по-плътна и всеобхватна, а макар и в по-малка степен - се усъвършенствува функционално. Тази административна мрежа се състои от назначени от султана функционери всички без изключение с мандат и то кратък. Възловите фигури в локалното управление пашите (санджакбейове и бейлербееве) и кадиите имат мандат средно година и половина. Местният стационарен, с постоянен мандат, компонент в тази система е аянството, местните първенци. И по природа, и по задачи аянството трябва да се свърже със съседско-териториалните общности на поданиците в интерес на държавата.³² Стотици документи съобщават имената на тези местни функционери-представители на корпорациите на раята и персонализиран за нас хората, които са били в непосредствен вербален контакт с цялото население и са могли да му съобщят всевъзможна информация. Например в споменатите дефтери за местни разходи редовно поименно се споменават познати на хората първенци, богати хора, търговци, чорбаджии, аги и аяни, които авансово са поели финансирането на дадена задача (ремонт на обществена сграда, посрещане на висок султански чиновник, издръжка на местната пътна станция, посрещане на чужди пратеници, подарък за пашата или неговата издръжка при обиколка из района) и на които след това местното население трябва да възстанови сумата, че вероятно и нещо отгоре.

През XVII в. аяниите и местното население са основните трансмисии за изпълнение на всички функции от държавен интерес - събиране на данъци и войска, опазване на обществения ред, поддръжка на администрацията и пр.³³ Така централната власт като една голяма глава, състояща се от множество чиновници в Истанбул, успява да има реална власт или поне контакт с провинцията без да има там добре развита администрация. Общинският съвет не се състои от чиновници-експерти, но може да реши всевъзможни проблеми.

Описаният механизъм е добре отработен поради постоянната си употреба, но за нас е важно, че е съвсем пригоден да се базира на писмения документ в едно неграмотно общество. Защото този механизъм предполага задължително публично четене и разискване на тестовите на ферманите пред публика, която е предварително подбрана, тъй че да осигури достъп до всеки поданик. В огромната част от случаите разпорежданията от центъра са адресирани до няколко функционери, а немалко от тях от XVII в. нататък са адресирани и към местните аяни, т. е. при всички случаи към група адресати. Така както ни я рисуват документите, практиката е била при

получаване на всяко разпореждане на централната власт в съда да се събира група хора=адресатите; освен това са били викани представители на раята (мюсюлмани и немюсюлмани), ако заповедта по някакъв начин ги ангажира. Тези хора, включително представителите на раята (представители на градски махали, на отделните села в казата и на други производствени, етнорелигиозни и съсловни групи), нерядко са поименно упоменати в кадийските документи. В други случаи обобщено е казано че присъствуват представители на въпросните общности. И така турци и българи често-често са привиквани в съда, където са им четени държавните документи и са се взимали конкретни организационни решения по изпълнението им. Т.е. в съда се събира група хора и документът се чете на глас.

Че текстът на стотиците заповеди до провинцията е бил “прочетен и съдържанието му разбрано от всички”, е отбелязано в множество документи. Арз от 1688 г. на Мехмед мевли-и хиялфетен на Татар Пазарджик уведомява центъра, че жителите са били “призовани в съда и е бил разпечатан, отворен и прочетен фермчан, и разбрано съдържанието му”: в плащането на откуп за всеобщото опълчение *nefr-i amn* са включени раята, плащаща данъци, даващите джизие неверници и всички други, върху които той трябва да се разхвърли. Накрая кадията уведомява, че в съответствие със “свещената заповед това беше записано в съдебния регистър, след което всички жители на вилаета изразиха послушание и покорност. Още в същия час паричната равностойност беше разхвърляна и разпределена и на всички бяха дадени наставления да я изплатят.³⁴ “Пристигна издадената прославена заповед в Свищовския градски съд. След като се регистрира в сиджилла, бяха поканени всички, които трябва, пред съдебното заседание. В тяхно присъствие като се отвори и прочете, и след като всеки един изрази покорност, поеха задължението да действуват съгласно височайшата заповед...”³⁵

Неграмотният човек чрез кадийската институция научава съдържанието на документите, които се четат на глас в съда. И тук възниква може би най-трудният за отговор въпрос. Доколко хората, присъстващи при това четене, са разбирали чутото. Документите са писани и четени на пълния с познати само на образования човек арабски и персийски думи и изрази османотурски език. Този елитарен език едва ли е бил лесно разбираем за обикновения турчин, а какво остава за немюсюлманите в съда. Действително в антуража на кадиите в по-големите градове е имало преводачи, терджуман, които биха могли да превеждат. Но може би трябва да обърнем повече внимание на сведенията в изворите, че турският език е знаен и от много немюсюлмани и на първо място от гражданите. За тях това е бил официалният език на администрацията, чрез който те са комуникирали с управляващите ги.³⁶

И тук възниква следващото уточнение. Хората, присъстващи в кадийския съд, до чието знание са свеждани за изпълнение държавните заповеди, са това, което бих нарекла райетски елит. Представителите както на мю-

сюлманите, така и на немюсюлманите, които са познавали бюрократичния османски език, формират представителството на раята, те са посредник между масата поданици и властта, натоварени ако не с властови функции, то поне с администрирането на общностите на поданиците.³⁷ Тези хора са елитът на раята. И именно те са могли в сравнително най-голяма степен да възприемат цялата адресирана до поданиците информация, включително и политическата клюка. Информацията за столичните събития, за случващото се в султанското семейство, за военните победи и поражения на империята, за дипломатическите ѝ сношения с близки и далечни държави както и днес едва ли са важни за ежедневно битие на поданика. Но това знание ще да е придавало допълнителни характеристики на елитарност на тези, които поради богатство, авторитет или опитност, са елитът на раята. Така информираността ще да е създавала ново разслоение в ред на раята - малка част от поданиците са знаели много повече за османската държава и вероятно не на последно място именно поради това са формирали райетския елит. Всъщност същите тези хора вероятно са ангажирани, в управление делата на култа и на религиозните фондации и изобщо е най-логично да предположим, че се намират в по-специален контакт с малцината учени хора, религиозни служители, които са и автори на приписките, с които започнаха и моите разсъждения тук.³⁸

Стародавната слава на османския имперски централизъм отдавна е помръкнала. Тезите за централизма се предефинират в търсене на локалното, което не се оказва толкова контролирано, толкова унифицирано. Отчетливо недиференцирана и не специализирана, без ясна дефиниция на задачите местна номенклатура предизвиква у съвременните изследователи несъгласие със старите постановки за османския суперцентрализъм. Но от гледна точка на реалностите в едно средновековното общество империята е разполагала с относително подходяща мрежа от унифицирани институции, чрез които успява да достигне до провинцията си и е в състояние да я контролира през големи отрязъци от време, поне що се отнася до извличане на ресурси и войска. На съвсем технологично ниво този механизъм се е задвижвал с много писане и с продуциране на множество документи. И в хода на създаването на бюрократичния текст и неговото свеждане на локално ниво поданикът се информира. Всъщност той се информира за социалната действителност, в която живее, за своето място в нея и за своите възможности. А с това се утвърждава съзнанието на поданика, свързано със знанието в коя държава живееш и докъде са нейните граници, кой те управлява по принцип и в момента, какви са важните политически събития. Бих нарекли това дори историческо съзнание, което се опира на релацията: държава (чийто образ се чертае от съществени, реални, логически разположени във времето събития като възкачване на престола на нов султан, войни, победи и поражения) и поданикът (който волю или неволю е ангажиран с тези събития и то не само ментално, но и финансово). Така позитивното знание е

подчинен на поданическите задължения, а това натоварва тази комуникационна релация с отрицателни заряди.

Такъв ще да е бил един от каналите, по който в “затворения” свят на дребните хора влизат точните факти на голямата политика, за далечни страни и войни. Тази информираност би трябвало да подхранва линейни исторически представи. Ако не за всички, то поне за елитът на раята става възможно животът да се измерва не само със сезоните, раждането и смъртта. Бихме могли да предположим, че заедно с часовника из имперските градове и нейното времето ставало историческо, съизмерено с историята на големия свят.

Струва ми се обаче, че подобна констатация би била преждевременна и неадекватна. Паралелно съзнанието на някогашните хора е било абсолютно подвластно на митологични представи, включително интерпретиращи политическата историята на империята, на нейните войни, победи и поражения. Но това е едно продължение на нашата тема, което сега няма да разглеждам.³⁹

¹ Стоянов, М., Кодов, Х. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 4. С., 1971, с. 151.

² Спространов, . Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902, 4/14.

³ Димитров, С. Османски извори за историята на Добруджа и Северо-източна България. С., 1981, 57-58.

⁴ Калицин, М. Традиция и новаторство в съчинението на ходжа Саддедин “Корона на историите”. - В: Калицин, М. Корона на историите на ходжа Саддедин. Превод от османотурски език, студия и коментари. Част 1. В.Търново, 2000 и посочената там литература.

⁵ Димитров, С. Цит. съч., с. 257.

⁶ Пак там, с. 67.

⁷ Mula Mustafa Ševki Bašeskija. Letopis (1746-1804). Orugo Dopunjeno izdnje. Prevod, unop i komentau M. Muezinovič. Sarajevo, 1987; Желязкова, А. Хормиране на мюсюлманските общности и комплексите на балканските историографии. - В: Мюсюлманските общности на Балканите и в България. С., 1997, с. 22.

⁸ Димитров, С. Цит. съч., с. 67.

⁹ Пак там, с. 313.

¹⁰ Пак там, с. 72

¹¹ Турски документи за историјата на македонскиод народ. Сер. 1./ ТДИМН/ Т. 3, Скопје, 1969, 23-24.

¹² Пак там, 70-71.

¹³ Пак там, 145-14

¹⁴ Димитров, С. Цит. съч., с. 90.

¹⁵ ОрО - S 312/7, л. 11-б, док. 1; S269, л. 2-б, док. IV; Иванова, С. Сиджилите на

османския кадия...; Туски извори за историята на правото в българските земи. Т. 2. Състав. Б. Цветкова. С., 1971, с. 174; Михайлова-Мръвкарлова, М. Опис на турски документи за Русия, Полша и Чехия, запазени в Ориенталския отдел на НБКМ. Ч. 1. С., 1974.

¹⁶ Шишманов, И. Стаи пътувания през България по посока на римския военен път от Белград за Цариград. - СБНУК, 1891, Т. IV, 380-391; вж. множество сведения в: Чужди пътеписи за Балканите. Т.1, Т. 1-8. Състав. Б. Цветкова, П. Миятев, М. Йонов, М. Тодорова. С., 1974-1986.

¹⁷ Иванова, С. Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции (XVII-XVIII в.). - ИДА, 1993, Т. 65; Ivanova, S. The Transfigurations of Historical Time. - In: Les temps de l'Europe. V. II. Temps mythiques europeens. Delphes, Septembre, 1992. Centre Europeen de Delphes. Conseil de L'Europe Strasbourg. Textes reunis par J. Bonnet et E. Karpodini-Diimitriadis, 1994, p. 96.

¹⁸ Иванова, С. Данъчното облагане...

¹⁹ Ориенталски отдел на НБКМ /ОрО/ - ОАК 32/64.

²⁰ ОрО - Ф. 20, а.е. 309.

²¹ Иванова, С. Цит. съч.

²² Вж. за тази процедура и нейното документиране: Иванова, С. Сиджилите на османския кадия и техните документи. Колекцията сиджили в НБКМ. - Опис на османотурски сиджил R1 от град Русе от средата на XVII век, запазен в Ориенталския отдел на Народната библиотека "Св.Св. Кирил и Методий". Съст. С. Иванова, С., 2000./под печат/

²³ ОрО, S269, л. 35-б, док. II.

²⁴ Градева, Р. Налагането на кадийската институция на Балканите и мястото ѝ в провинциалната администрация (XIV - началото на XVI в.). - Балканистика, Т. 3, 1989; Същата. За правните компетенции на кадийския съд през XVII в. - ИП, 1993, 2.

²⁵ Ivanova, S. The Sicills of the Ottoman Kadis. Observations over the sicill collection at the National Library in Sofia, Bulgaria. - In: Pax Ottoman. Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Goyyunc. Ed. K. Cicek. Ankara, 2001.

²⁶ Faroghi, S. Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation (1570-1650). - JESHO, Vol. 35; Inalcik, H. Şikayet Hakkı:Arz-i Hal ve 'Arz-i Mahzar'lar. - Osmanlı Araştırmaları, C. VII.-VIII., 1988; Ortaylı, I. On the Role of the Ottoman Kadi in Provincial Administration. - Reprinted from Turkish Public Administration Annual. Vol. 3, 1976, Ankara, 1977, p. 5.

²⁷ Иванова, С. Цит. съч.; Ivanova, S. The Sicills of the Ottoman Kadis...

²⁸ Faroghi, S. Political Activity among Ottoman Taxpayers...; виж цитирани подобни издания в: Иванова, С. Цит. съч.

²⁹ Иванова, С. Цит. съч.

³⁰ Вж. в нашата историческа книжнина подобен материал в превод на С. Андреев в: Грозданова, Е., Андреев, С. Българските земи през втората половина на XVI в. според новоиздирени османотурски документи. - ИНБКМ, Т. 18/24, 1988, 4; Същите. Българите през XVI в. С., 1986.

³¹ Георгиева, Ц. Пространство и пространства на българите през XV-XVII в. С., 1999.

³² Иванова, С. Цит. съч. и цитираната там литература

³³ Мутафчиева, В. Кърджалийско време. С., 1976; Sučeska, A. Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zamljama za vrijeme turaka. Sarajevo, 1965.

³⁴ ОрО - Ф. 95, а.е. 27 публикувано в: Турски извори за българската история. Предговор и съставител Е. Грозданова. Редактор С. Андреев и С. Димитров. Превод и коментар: С. Андреев, А. Велков, Е. Грозданова, П. Груевски, С. Димитров, С. Иванова [и др.]. С. 2001, с. 139.

³⁵ Велков, Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика. С., 1986, 73-75.

³⁶ Teitze, A. Ethnicity and Change in Ottoman Intellectual History. - *Turcica*, Vol. 21-23, 1991; Иванова, С. Град Варна през късното средновековие - регионалната срещу националната история. - Историческо бъдеще /под печат/

³⁷ Иванова, И. Данъчното облагане...

³⁸ Иванова, С. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи в XVI-XVIII в. (документи, участници, институции).- В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество през XVIII-XIX в. Съставител П. Митев. С., 2003.

³⁹ Ivanova, S. The Transfigurations of Historical Time. - In: *Les temps de l'Europe*. V. II. Temps mythiques europeens. Delphes, Septembre, 1992. Centre Europeen de Delphes. Conseil de L'Europe Strasbourg. Textes reunis par J. Bonnet et E. Karpodini-Diimitriadis, 1994.